

Proloog	TÖOTATUD MAA.....	9
1. peatükk	EILNE ON AJALUGU.....	14
2. peatükk	KUI MUUSIKA VAIKIS.....	29
3. peatükk	HÄVINGU EELÕHTUL.....	48
4. peatükk	KADUNUD PARADIIS.....	56
5. peatükk	LÖVIKOOPASSE.....	70
6. peatükk	LÖVIKOOPAS.....	84
7. peatükk	SÕJA LÕPP.....	111
8. peatükk	ÜMBERASUSTATUD.....	126
9. peatükk	„BALTI LUIGED”.....	143
10. peatükk	JUMAL ON INGLANE.....	168
11. peatükk	LASE LAPSUKESED	208
12. peatükk	KOLM TUVIKEST.....	270
13. peatükk	LÄBIKATSUMATA ELU.....	317
14. peatükk	MUSTAVAD SAATANA VESKID.....	329
15. peatükk	KANGAKUDUJASÕLM.....	350
16. peatükk	TEISTSUGUSES VALGUSES.....	360
17. peatükk	TÄISKASVANUKS SAAMINE.....	377
18. peatükk	INFORMATSIOONIVABADUS.....	393
19. peatükk	PUUDUVATE KILDUDE PAIGUTUMINE	
	OMA KOHALE.....	423
Epiloog	453

Proloog

TÖÖTATUD MAA

London 1974

Kallaletung 91 a. vana pr. E. Ennole Londoni korteris

Kui pr. Liki Toona kolmapäeval, 27. okt. õhtul peale kella kuut töölt koju tuli, leidis ta korteris oma ema, 91 a. vana Ernst Enno lese verisena ja segasena eest. Tema rahakott, kus oli olnud üle 7-me naela raha, oli tühi, kuid ema hoidis käes ühte verist naelalist. Tütar helistas haiglasse ja kutsus välja politsei.

Veel selgus, et kõrvalkorterisse oli tahetud sisse murda, ukse klaaspaneelid olid purustatud. Teisel päeval vähe närvishokist toibunud pr. Enno jutust tegi politsei järelduse, et vanaproua läks ukse tagant kuulnud müra peale ust avama, kuna arvas, et tegemist on postiga. Kui ta oma ukse avas, lõi sisse-murdja teda rusikaga näkku, milline hoop vanaproua maha paiskas, tungis tuppa ja tühjendas laual oleva vanaproua rahakoti, kusjuures üks nael põgenedes maha kukkus. Pr. Enno jäi segasena tuppa maha, oskamata abi otsida. Ta ninast ja kurgust tuli verd. Nii leidis teda tütar.

Politsei arvates oli sissetungija narkootik, kes oli huvitatud sularahast millega mustal turul uimastusvahendeid osta.

Pr. Enno pole haiglas veel saadud närvishokist üle saanud, kuid füüsiliselt on ta olukord parem. Aga on lootusi, et tugev elutahe aitab kõrges eas vanainimese üle.*

„Tule kähku,” ütles ema hääl telefonis. „Mämmä haavad on küll paranenud, aga ta pole enam see, kes ta oli. Saate veel koos olla.”

Söitsin kohale nii ruttu kui võimalik. Viibisin parajasti Ameerika Ühendriikides, abikaasa oli haige ja poeg käis koolis. Olin seda kutset oodanud ja kartnud juba aastaid, võib-olla isegi suurema osa oma küpsest elust. Olin

* Ajalehest Eesti Hääl (*Estonin Voice*), 5. november 1971. – Siin ja edaspidi märkused autorilt, kui pole märgitud teisiti.

näinud seda tulemas sest ajast, kui vanaema käekirjast sai imelik salakiri, mis meenutas pigem egiptuse hieroglüüfe. Oma viimases kirjas suutis ta vaevalt moodustada sõnu: „Elagu ilu ja headus!”

Kui ema avas nende Londoni korteri ukse Finborough Roadil, näis ta selline nagu ikka, ent olin juba varajases nooruses aru saanud, et mitte miski pole nõnda, nagu näib. Ka meeleheitel inimene võib naeratada. Ema oli alati osanud olukordi meie kõigi eest lahendada. Ta oli meid juhtinud, meid otse füüsiliselt vedanud läbi sõjast lõhestatud Saksamaa. Aga me polnud temaga kunagi nii lähedased, nagu olime vanaemaga, ehkki ma austasin ema, armastasin neid mõlemaid. Pinget tajusin alles siis, kui ema mind kallistas. Olime mõlemad kaotamas osa endast.

Ema ja vanaema eesti pagulaspõlvkondade jaoks oli unelm vabastatud kodumaast kunagi olnud päris tõeline. Olin kasvanud nende kõrval, jagades nendega nende unistusi ja pettumusi, ent kuna olin meie põgenemisel Eestist vaid seitsmeaastane, võisin üksnes uskuda, mida mulle räägiti. Ning mõnikord polnud lood selgelt sellised, nagu näisid olevat. Nii näiteks pidi rahuaeg, olukord, mida ma polnud kogenud alates kolmandast eluaastast, tegema lõpu ka mu luupainajatele. Ent kui rahuaeg saabus, leidsime kõik end justkui kuivale jäänuna – see oli kõigi teiste, aga mitte meie rahuaeg.

Kui abiellusin ameeriklasega ja siirdusin Ameerikasse, töötasin endale, et ei lase end püüda löksu hoiakusse, mida suurem osa pagulastest nimetas pagulasmeeleuseks. Inimesed, kes arvasid, et Nõukogude Liit variseb veel meie eluajal kokku, elasid mingis unelmas, minu põlvkonnal aga oli vaja edasi minna. Loomulikult hoidsime omavahel sidet. Me austasime oma vanemaid ning mõistsime, et kuigi meil on oma elu, jäävad nii meie minevik kui meie rahvuslik eestlaseks olemine alles isegi siis, kui elame inglise keelt kõnelevas maailmas, kus pole olemas midagi tollasest minevikust.

Minu abikaasa ja poeg eesti keelt ei kõnelnud. Kuni ema ja vanaema elasid, püsis ka minu identiteet. Kuid nende surres pidi koos nendega paratamatult surema kõik, mida ei saa tõlkida inglise keelde. Üks vanaema sõpru kinkis mulle raamatu Eesti ajaloost. Raamatu eeslehele kirjutas ta: „Armsale Elinile – ära eales unusta kodumaad ega kaota usku, et Eesti saab jälle iseseisvaks.” See juhtus 1960. aastatel. Too raamat rippus mu südametunnistusel nagu raudkuul ahela otsas ning meenutas mulle alati, et Eesti ei ole lihtsalt üks maa – Eesti on auvõlg.

Olin viibinud Londonis umbes nädala, ööbides kuidagimoodi tagavaramadratsi serval vanaema lähedal, hoides ta kätt ning üritades hoida kinni kõigest, mida kunagi kalliks olin pidanud. Ema oli ema küll bioloogilises mõttes, ent vanaema oli mu elu. Kui lained loksusid üle pisikese paadi serva, millega me Eestist põgenesime, klammerdusin just vanaema mantlisiilu külge. Poola kaubalaeval, mis meid merel üles korjas, luges ta mulle raamatust ette, et ma ei paneks tähele meid tulistavaid lennukeid. Berliini massipommitamise aegu tarvitses mul vaid panna pea vanaema sülle, tundmaks, et meid ei taba ükski pomm. Kui Briti võimud meid Leedsis eraldi paigutasid, hakkasin vastu nende katsetele õpetada mind teenijaks, sest nad olid nimetanud vanaema „kuradi välismaalaseks”. Mulle keelduti haridust andmast ja mind pandi viieteistkümnenaastaselt kudumismasina taha koos teiste välismaalastega, keda süüdistati katses oma staatusest kõrgemale pürgida. Meie arstidest said pakikandjad ja käimlapuhastajad, sõjakangelastest ja professoritest vaibakudujad, õpetajad küürisid põrandaid ning tunnustatud kunstnikke, nagu ema ja vanaema, kiruti selle eest, et nad julgesid „endast parematele” silma vaadata. Kui ma viimaks neist sõjajärgsetest oludest välja rabelesin ja Londonisse sõitsin, siis vanaema nuttis, suudles ja kallistas mind ning soovis mulle edu. Ma polnud kunagi kartnud surma – üksnes seda, et kaotan vanaema. Nüüd oli mul hirm.

Vanaema istus tõsisel ilmel kiiktoolis, minu käsi kõvasti pihus, aga ta pilk pöördus kogu aeg aknast välja vaatama, piiluma taevast märja kivikatuse kohal teisel poolt tänavat. Vanaema kehalised haavad olid paranenud, ent 1971. aasta kallaletung oli kogu ta olemise segi paisanud ning see oli hakanud sulguma. Ema ütles, et vanaema ei ole enam tema ise. Vaimus kandus ta kuhugi teisale, „igavikkudesse enne ja pärast”, millega tema abikaasa, „kadund Äрни”, oli lohutanud eesti rahvast selle õnnetu saatuse pärast.

Kui lahkusime Eestist, rääkis vanaema mulle, et oleme nüüd nagu Iisraeli rahvas, kes põgeneb töötatud maale. Ma ei teadnud kunagi kindlalt, kus see võis küll asuda. Ema arvates oli see ehk Inglismaa. Mina hakkasin lõpuks uskuma, et töötatud maa asub taevas, kuid enamasti oli see tulevikumaa, mis asus unelmatestki kaugemal. Väiksena panin oma kõrva vanaema kõrva juurde, et kuulda, mida tema kuuleb, ja põse vastu tema põske, et näha, mida tema näeb. Vanaema oli alati näinud kaugemale kui ükskõik kes meist, täpselt nagu see oli ka praegu. Tema näoilme järgi mõistsin, et ta on leidnud oma tuleviku ning et see ongi kõik, millele ta oli alati lootnud.

See tulevik oli ikka olnud pagev siht. Ema oma tarokikaartide ja tavaga jälgida jõuluõhtul viimast küünalt kustumas, istudes hämaras toas jõulukuuse juures, hoides hinge kinni, silmitsedes seda viimast küünalt, lootes näha vaikselt hääbuvat sinist leeki, kuid nähes selle asemel punaselt hõõguma löövat tahti, lendlevaid sädemeid ja viimast leegisähvatust. Muidugi saime kasutada vaid odavaid küünlaid. Vanaema aga lõpetas tseremoonia alati reipama noodiga, lugedes piiblist ette prohvetlikke värsse, lõpetades lugemise sõnadega „ja pimedusest sai valgus”, pannes nõnda meie saatuse veel üheks aastaks paika.

Praegu kogesime samuti sellist viimase küünla hetke. Tulevik oli käes. Ema pidi jääma Inglismaale. Mina pidin naasma Ameerikasse, kesk kriisi, millest nemad midagi ei teadnud. Meile oli jäänud vaid mõni minut.

Ema oligi juba takso kutsunud.

Me rääkisime eesti keeles. Eesti keel aga ei olnud enam minu esimene keel. Iga unustatud sõna, mille meenutamiseks ma võitlust pidasin, kõlas mu kõrvus võõriti. Mu hääli oli liialt vali. Ma rääkisin liiga palju, vadrates nagu mõni tüütu tüüp kinos, kui kõik teised püüavad jälgida ekraanil toimuvat. Olin märganud, et räägin asjakohatuid fraase kasutades ammumustest sündmustest hetkel, mis nõudis tegelikult vaikust. Oli aeg vaikida, alluda saatusele ja Jumala tahtele.

Ema oli oma polsterdatud tumbal akna all istet võtnud. Ta suitsetas nagu ikka. Vanaemal olid jalas tema vanad tuhvliid ja õlul „armsa kadund Äрни” suurrätt, millega ta end mõtiskledes soojas hoidis. Vanaisa kulutas kogu oma koolide inspektorina teenitud raha raamatutele ning küttepuid jaoks jäi üle väga vähe. Ta suri Eestis viiekümne kaheksa aastasena kopsupõletikku. Ka ema ja vanaema Londoni toas oli külm. Keskküte tõrkus. Majaomanikud ei saanud vanu inimesi tänavale tõsta, aga nad võisid neist külma abil lahti saada.

Elanud nii kaua ühetoalistes üürikorterites, olime hakanud vaikust austama. Nõnda jäin vait. Pealegi olid mul sõnad otsas. Mõtlesin nüüd omaenda tulevikust ning sellest, mida tähendab kaotada igaveseks oma eestluse võrdkuju. Küllap ema selle eest mõnda aega hoolt kannaks, aga ka tema tervis polnud kiita. Teadsin, et näen Mämmät taas igavikus, selle olime juba kaua aega tagasi koos paika pannud. Aga mu poeg? Tema ei suudaks kunagi vanaisa luuletusi lugeda. Ka parim tõlge on vaid originaali vaene sugulane. Kõik selles toas oli olemas ainult meie mõtetes. Mõteteta peegelpilt on kurt

ja tumm. Minust pidi saama oma mälestuste vang, määratud kohutavale üksindusele. Ameerika polnud maa luuletuste või Beethoveni jaoks.

„Tule Ameerikasse,” palusin siiski.

„Ameerika pole minu jaoks,” vastas ema alati. Ta teadis, et murrab mu südame, aga raputas ikkagi pead. Pesumasinad, kuivatid, külmkapid ja kliimaseadmed. Kui ma neile rääkisin, et mul on nõudepesumasin, väherdasime kõik koos naerdes voodi peal. Mu ämm ja äi olid külas meie Londoni korteris ja saabusid tagasi Ameerikasse õudusest haaratuna.

„Kas sa teadsid, et nad elavad ühetoalises? Neil pole isegi tolmuimejat!”

Niipalju siis surnud maade luuletajatest ja kunstnikest. Ameerika erines ema ja vanaema maailmast niisama palju nagu kuu pitsast!

Inglismaa polnud juba algusest peale võrratut. Kindlasti mitte töötatud maa. Aga asjad olid paranenud. Vanaema kirjades jagati ohtralt kiitust heoluriigi imedele.

„Kord kuus käib üks naine mu varbaküüsi lõikamas. Tasuta! Ma ei maksa selle eest pennigi. Ja seepeale küsitakse, kas ma vajan veel midagi. Kingi? Uut palitut? Ma sain juba uued prillid ja uued hambad! Mulle anti isegi 10 £, et osta jõulukungitusi. Kujuta ette, sellel maal makstakse sulle selle eest, et oled vana ja vaene!”

Mida iganes Inglismaa neilt ka võttis, oli ta selle igatahes tagasi maksnud.

Emaga pani mu hingeärevust tähele. Ta tõusis püsti ja lükkas tumbat minu suunas, et saaksin mugavamalt istuda. Ise läks ta istuma voodile, jätkates suitsetamist. Ta oli alati olnud meiega, ent mitte alati lähedane. Sagedamini meist ees. Mina olin ikka olnud „Mämmä laps” ja olin seda ikka veel.

Vanaema hakkas rütmiliselt mu sõrmi silitama – see oli tema viis öelda, et tema teekond ei erine kuidagi sellest, mille olime juba läbi teinud, ainult et seekord läheb tema ema asemel ees. Vanaema näoilme oli rahulik ja tema silmad vaikse vee värvi, mis kattis maad selle loomise järel.

Me istusime vaikides, kuni kuulsin, kuidas ema madrats nagiseb. Ema nihutas sussis varbaga mu kohvrit ukse poole. Takso ootas kõnnitee veeres. Ka mina nägin seda. Viimsed kaisutused nagu 1944. aastal ja siis „Jumal olgu sinuga!”

Ma uskusin, et Jumal oli tõesti olnud meiega.

1. peatükk

EILNE ON AJALUGU

1939

Teadaanne Saksa-Nõukogude mittekallaletungipaktist löi liitlased tummaks ning purustas viimasel ajal nende silmade ette tekkinud roosad prillid.

— ROBERT LECKIE

Läänemere kallastel on suved lühikesed ning sageli külmad ja tuulised. Soe kestab vaid paar nädalat. Vanaema suved kestsid aga vaid paar päeva. Kui ta mu välja mängima laskis, kontrollis ta aeg-ajalt mu juukseid, et need poleks katsudes külmad. Isegi kui jää oli lahelt juba sulanud ja kevadine üleujutus taandunud, andis ta mu palvetele mind välja mängima lasta järele üksnes harva. Vahel, kui tädi Alma kuuri läks, õnnestus mul ikkagi välja lipsata, ning siis oli vanaema mul kohe kannul. Ta tiris mu tagasi verandale, kus me siis seisime näoga mere poole ja hingasime sügavalt, kuni nugaterav tuul meie põskedesse lõikus. Aga minu jaoks piisas sellestki, et haista õhus kevade hõngu. Eestimaa kevadise rohu lõhn on jäänud minuga kogu eluks.

Vanaema, keda ma kutsusin Mämmäks, oli alati minuga. Me tegime kõike koos. Vanaema oli tõeline kunstnik ning tegi kõike kunsti nimel, nii nagu tema õde Alma elas muusika nimel.

Tädi Alma pööras mulle harva tähelepanu, tal oli liiga palju tegemist, et jutu peale aega raisata. Ta liikus kogu aeg majas ja aias ringi, lõhkus puid, tassis vett ja hoolitses köögiviljaaia eest. Meie vanaemaga püüdsime teda töö juures aidata, aga jäime seda tehes talle vaid jalgu. Mujal oli meil parem, me joonistasime või maalisime, kirjutasime luuletusi või käisime pikkadel jalutuskäikudel Haapsalu arvukate lahtede ja lahesoppide ääres. Vanaema ja tädi Alma hindasid vaikust ja rahu ja Mämmä asi oli ka hoida mind pahandustest eemal. Tädi Alma töötas kiiresti, kannatamatult, ikka ihates pääseda tagasi klaveri taha. Kui ta parajasti ei aidanud õpilasel heliredelit

mängida, harjutas ta pühapäevaseks esinemiseks kuursalis. Teistel puhkudel ta lihtsalt mängis enda jaoks, täites maja muusikaga. Me elasime vaikselt ja üksmeelselt Chopini, Beethoveni ja Bachi muusika saatel.

Meil oli veel „armas kadund Äрни”, vanaisa, kes suri noorelt, sest tal oli luuletaja hing. Vanaema oli niisiis luuletaja lesk.

Ema ja isa olid näitlejad. Nad elasid Tallinnas, teatris, sõna otseses mõttes oma riietusruumis. Kohe pärast seda, kui Tallinna kliiniku ämmaemad proua Takk mu ilmale aitas, viis ta ema ja minu enda poole koju ning me elasime seal tema ja tema kolme tütre seltsis, kuni uus teatrihooaeg algas. Aga et ema ei saanud mind kasvatada teatri riietusruumis, anti mind Mämmä ja tädi Alma hoolde.

Ma ei teadnud, mis on „ema ja isa”, tundsin vaid inimesi, keda iga päev nägin. Tollasel ajajärgul olid suhted mu elus tähenduseta. Tõeline suhe oli nägu, mis tegi mind õnnelikuks, kui seda nägin. Kui vanaema tutvustas mind esmakordselt oma „armsale kadund Ärnile”, tegi ta seda nõnda, et kuulnud ta nime, tahtsin temast kohe rohkem teada. Mämmä polnud oma meest kunagi kaotanud, oli vaid kaotanud tema kehalise kuju. Äрни oli meie tegemistega alati seotud. Kui jalutasime linna sillutamata radadel ja kitsukestel tänavatel, minul jalad lühikesed, vanaemal vanad ja väsinud, peatusime alati vanaisa ausamba juures, et selle alusel puhata. Kui seal



Liki Toona, Ella Enno, Elin ja Enn Toona 1938. aastal.

istet võtsime, ei jätnud vanaema kunagi abikaasat tervitamata või temaga paari sõna vahetamata. Mulle jäi selgelt mulje, et vanaisa kuulis ja mõistis, mida vanaema ütles.

Kui meie jalad ei olnud väsinud ja ilm oli soe, kõndisime kaugemale, kalmistule, kus vanaema asus vanaisa hauda korrastama. Korjasime üles kuivanud lehti, rehitsesime mulda ning istutasime vanaisa sünnipäevaks kalmule maikellukesi. Vanaisa hauld kasvas kirsipuu, nagu ta oli soovinud, „et möödudajad võiksid imetleda selle õisi ja linnud nautida vilju”.

Sellal kui me rohisime, kuulsin taas nende vastastikust kodust vestlust. Tundus, nagu oleks vanaisa alati kusagil nurga taga või teises toas. Tundus, et inimeste vahel, kes viibisid seina taga, töötasid Tallinnas teatris või puhkasid maamullas, pole mingit vahet. Olin juba leppinud sellega, et inimesi, keda ihkasin kõige rohkem näha, ei saanud ma käega katsuda, ning et suurem osa vanaema sõpru elas kalmistul. Haudadest möödudes tervitasime neid alati. Õppisin varakult, et kõik elav elab omaenda elu, kas meie seda näeme või ei, ning et kõik võivad elada kas minuga või minuta. Näis nii, et me suhtleme rohkem inimestega, keda me ei näe, kui inimestega, keda näeme.

Külma ilmaga, kui mind välja ei lastud, veetsin hulga aega köögis, põlvitades köögilaua peal, sellal kui vanaema oli kusagil sealsamas, kolistades pannide ja pottidega, segades suppi, keetes voodilinu, leotades tatiseid taskurätte või soojendades nõudepesuvett. See tähendas, et aken oli kogu aeg udune ja ma pidin välja vaatamiseks tüki klaasi ära puhastama. Vaade köögiaknast oli piirideta ajaviide. Niipea kui hommikueine lõpetasin, ronisin laua peale ja surusin nina vastu klaasi.

Meie maja merepoolne külg oli huvitavam kui tänavapoolne. Pealegi ei lubatud mind eestuppa kuigi sageli. Eestuba oli täis mööblit ja tillukesi portselanesemeid, mis kukkusid põrandale ja läksid katki, mil iganes ma neile lähenesin. Ka klaver oli keelatud. Näpujäljed tekkisid sellele justkui iseenesest. Ja kui moosisai maha kukkus, jäi moosipool tingimata allapoole.



Ernst Enno mälestussammas.
Haapsalu Öhtulaht, 1938.

Teine põhjus, miks mind elutoast eemal hoiti, oli see, et eesuksel polnud astmeid. Tädi Alma kasutas osa majaehituseks mõeldud rahast klaveri ostmiseks ja astmed jäidki tegemata. Astmeid asendama kõlbas kenasti järi. Eesust kasutasid vaid klaveriõpilased, et mitte tulla köögiukse kaudu. Kes astmete puudumisest midagi ei teadnud või keda ei hoiatatud, lõpetas kindla peale põõsastes.

Pikkade talvede tõttu koosneb suurem osa mu mälestustest lumest. Kui laht oli külmunud, võis sealtkaudu silmapiiri poole suundudes teoreetiliselt jõuda Rootsi, ent tegelikult ikkagi vaid noarootslaste küladesse, mida Haapsaluga ühendas teetamm. Talvel käis katkematu

liiklus üle jää. Inimesed sikutasid kelke ning sõitsid saaniga. Veoautojuhidki kasutasid seda lühemat teed, kuni jää sulama hakkas. Alati vajus üks veoauto ka läbi, üritades veel viimast korda üle jää sõita.

Lahte kasutati ka jääpurjetamise võistlusteks. Mõnikord kihutasid seal võidu ka eraisikutele kuuluvad jääpurjekad ning lõpetasid meie tagaia tarasse sisse sõites. Kui pimedaks läks, ja päevavalgust jagus talvel vaid mõneks tunniks, ilmusid jääle uisutajad. Puude vahele riputati värvilised laternad, kuursaalist kostis plekikõlalist muusikat ning kõigil paistis olevat väga lõbus. Vaatasin kadedusega paksudesse talverõivastesse pakitud uisutajaid, ise põlvili kõögilaual, nina vastu klaasi. Soovisin, et meil oleks Soome kelk tavalise kelgu asemel, millega tädi Alma mind vahel välja sõitma viis. Aga me ei sõitnud kunagi kiiresti ega käinud kaugel.

Kui lumi polnud veel liiga sügav, jälgisin teel majast kuuri tädi Alma värvilist salli, mis hüples lumehangede vahel mu ees teetähisena. Meie naaber, härra Peterson Petersoni paadikuurist, lubas meil suvel oma kae-vust vett võtta. Kui aga vesi külmus, tassis ta meile kööki ämbritega lund, mida pliidi peal sulatasime. Härra Peterson kühveldas lahti ka puukuuri juurde viiva raja ja lõhkus suuremad pakud peenemaks. Ta laskis puudel kolinal kõögipõrandale kukkuda ja jäi meile tassikest teed jooma. Vahel



Elin 1938. aastal.

kasutasid nad tee kohta sõna *tšaiku*. Meie pool kõneldi ikka saksa, vene ja eesti keele segu, luues vahel ka omaenda sõnu. Vanaema ütles, et selles peegeldub vallutatud rahva kurb ajalugu. Aga kui vanaema ja tädi Alma hakkasid meelega omavahel vene või saksa keelt kõnelema, jäin hoolega kuulama. See tähendas, et nad ei tahtnud, et ma neist aru saaksin.

Veel enne, kui tädi Almal või härra Petersonil oli võimalust värskest sadanud lumi ära rikkuda, jõudis mu kass Tondu juba jätta sellele oma hoolikalt mõõdetud vahedega käpajäljed, mis viisid majast puukuuri katusele. Seal ta siis istus liikumatult ja silmitses tundide kaupa merd. Ka Tondu oli luuletaja ning soovis elus vaid rahu ja vaikust.

Suved olid aga teistsugused. Kui rohi roheliseks läks, lilled öitsema hakkasid ja meie suurtele puudele ilmusid lehed, ärkas ellu rannapromenaad. Haapsalu kuulsasse mudaravilasse ja teistesse Haapsalu meelispaikadesse hakkasid saabuma külalised.

Haapsalu oli juba sajandivahetusest tuntud kuurort. Mudaravila, kus kasutati radioaktiivsete omadustega meremuda, rajati 1825. aastal. 19. sajandil saabus siia külastajaid kogu Euroopast, et otsida siit ravi mitme-



Alma Saul.

suguste tõbedele. Romanovid saabusid erarongiga. Tsaar Nikolai lootis, et radioaktiivne muda ravib tsarevitši hemofiiliast terveks.

Teine Haapsalu atraktsioon oli Valge Daam, kelle tontlik kuju ilmub täiskuuvalgel ööl Haapsalu toomkiriku aknale. Ta jääb sinna mõneks ajaks, pilk suunatud igatsevalt üle pealtvaatajate peade, ning haihtub siis. Mitte keegi pole suutnud kindlaks teha, kas see on mõni trikk või kuuvalguse mäng, ehkki paljud on seda üritanud. Legendi järgi olla 13. sajandil, kui kindluslossis paiknes piiskopi residents, üks seal elanud rüütlitest armunud kohalikku tüdrukusse. Ta riietas tüdruku poisiks ja sokutas ta lossi, kuid piiskop sai neile jälile ning laskis mõlemad seina sisse müürida. 1920. aastal tehtud väljakaevamisel avastasid töömehed lukustatud kambri ja suurepäraselt säilinud rüütli, kes istus laua taga, pea kätel. Öhuvool



Haapsalu rannapromenaad 1970. aastatel.

kambrisse rikkus hermeetilisuse ning rüütel pudenes põrmuks. Tütarlapse jäänuseid pole kunagi leitud, aga seda pole ju vajagi, sest teda võib oma silmaga näha. Ta pole 1279. aastast saadik, enam kui 700 aasta jooksul, kunagi tulemata jäänud!

Ühel jaaniööl viis vanaema mind Valget Daami vaatama. Olin hirm-sasti põnevil, kuni daam viimaks nähtavale ilmus. Kuid siis olin tohutult pettunud. See oli lihtsalt üks naine pikas öösärgis, just samasugune nagu vanaema enne voodiheitmist.

Kolmas Haapsalu vaatamisväärsus oli Tšaikovski pink, mis jäi meie tagaväravast vasemale. Pink pühendati heliloojale pärast seda, kui ta koos oma kahe venna, Anatoli ja Modestiga, 1860. aastatel Haapsalut külastas. Ühe külaskäigu aegu lõpetas Tšaikovski siin oma kuuenda sümfoonia, milles kõlab viisikatke eesti rahvalaulust „Kallis Mari”. Tšaikovski kirjutas ka muusikapala Haapsalu Valge Daami auks ja lühikese klaverisüüdi „Souvenir de Hapsal” („Mälestusi Haapsalust”), mille pühendas Veera Davõdovale. Rahvalaulu noodid on söövitatud pingi seljatoel olevale vaskplaadile.

Ravila kliendid erinesid täielikult Haapsalu sillutamata tänavatel ringi askeldavatest lihtsatest inimestest – turukottidega naistest, ümber suur-rätid, peas sallid ja jalas porised kingad, kalavõrgud üle õla. Mudaravila kliendid erinesid ka teistest suvistest külalistest, kes kõndisid kärmesti



Alma Sauli maja Haapsalus
1930. aastatel.

või ukerdasid renditud jalgratastel ranna poole. Kuurordikülastajad ei kiirustanud kunagi. Neil polnud kunagi tarvis poekotte tassida. Nad jalutasid ringi, avatud raamat käes või koerake rihma otsas kõrval. „Kutsu on rihma otsas, siis kutsu ei kuku maha,” teatasin tähtsalt vanaemale. Vanaema jäi nõusse.

Paljud kuurordikülalised olid jõukad välismaalased, kes käisid siin suvitamas või elasid lahe kallastel uhketes villades. Rannapromenaadiga seostus palju nimesid: Tšaikovski allee, Vaikne laht, Tagalaht ja Šokolaadipromenaad; viimane nimi tuli mu meelest sellest, et kui maha vaadata, võis siit leida küllaliste ära visatud šokolaadipabereid. Need

paberid lõhnasid võrratult! Ma polnud šokolaadi kunagi maitsnud, aga ma teadsin, et tunnen selle lõhnast ära, kui peaksin seda kunagi saama.

Promenaad oli tavatutest piltidest koosnev lõppematu vaatemäng, üks neist valmistas mulle aga palju muret.

„Mämmä, Mämmä, tule vaata, teenija!” hüüdsin vanaema ja kutsusin teda vaatama.

Just Mämmä vastas mu küsimustele kõige kohta, mida ma teada tahtsin, ning me arutlesime ka selle üle, miks ja kuidas. Ma tahtsin teada, miks on mõned inimesed hästi riides ja miks nende kõrval sibavad justkui koerakesed ringi kehvemini riidetatud inimesed, tassides nende kotte ja korjates üles mahapillatud asju, ilma et neile oleks selle eest vahel isegi aitäh öeldud. Miks ei võinud nood hästi riides inimesed ise oma taskurätte maast üles korjata? Kõige tigemad olid daamid. Nemad karjusid nende teiste peale ka siis, kui nood polnud midagi valesti teinud.

Siis veel vigased, samuti hästi riides, kuid ilmselt võimetus ise kõndima. Nad pidid kasutama teisi inimesi, kes nende ratastooli lükkasid, tehes seda enamasti suurte raskustega, sest tee oli liivane ja porine. Ja ikkagi karjuti nende lükkajate peale, kui ratastool kusagile kinni jäi. Ma polnud kunagi varem näinud inimesi, kes polnud lahked. Palusin vanaema, et ta seletaks

mulle, miks need hästirõivastatud inimesed ei mõista, et nende abistajad teevad oma parima.

Kui vanaema üle mu õla vaatama kummardus, turtsatas ta ja seletas, et nood õnnetud on teenijad, inimesed, kellele makstakse, et nad teeksid teiste heaks asju, ilma et neid selle eest tänataks. Ja need, kes oma teenijate peale karjuvad, on äsja rikkaks saanud matsid, kes pole rahaga harjunud.

Teinud jalutades ringi teiste lahtede kallastel, jõudsimme vanaemaga oma lahe äärde tagasi ja võtsime enne tagavärvast sisseminekut istet Tšaikovski pingil. Vanaema tõmbas seal niisama hinge või visandas paati või parte või midagi muud, mis talle silma jäi (tal olid pliiaats ja joonistusplokk alati mantlitaskus kaasas), mina aga silitasin sõrmeotsaga helilooja vaskseid noote. Mulle oli näidatud, kuidas neid noote klaveril mängida, aga need ei kõlanud mul sugugi nii kenasti kui tädi Alma mängituna.

Ühel õhtuhakul kuulsime pingil istudes ja joonistades ühest villast plekise kõlaga muusikat. See polnud nii vali kui kuursaalist kostev muusika, kuid polnud ka klaverimäng. „Mis see on?” küsisin.

„See on plaadimängija,” vastas vanaema.

Järk-järgult, sammhaaval kujunes ka mu eneseteadvus, ent see tuli teisalt. Sellega kohtusin tänaval, kus see tervitas mind nimepidi. Võõrastele olin Elin, emale ja isale Mussa ja talus oli mu nimi Kaie. Minul olid nende inimeste jaoks ka hellitusnimed. Mämmät kasutasin kogu aeg. Naist, kes juttude järgi oli mu ema, kutsusin Mimmaks ja mehe kohta, kes veelgi harvemini meil käis ja pidi mu isa olema, ütlesin Taat. Tädi Alma oli Täte ja ikka oli meie üksikute rõõmude ja igapäevaste murede kallid kaaslane ja vaikiv kuulaja „kadund Äрни”, Ernst Enno, kelle nimi seisis ta pronksbüsti alusel. Ta range pilk ei kaldunud kunagi kõrvale igavikult, millest ta kirjutas. Ning nende tervituste kaudu, nähtud ja nähtamatute sõprade ja sugulaste tundmise kaudu, hakkasin ka mina end tundma kellenagi – teiste inimeste silmade (ja peegli) kaudu määratletud isikuna, kes on perekonna liige. Mis aga veelgi tähtsam, ma polnud kunagi üksik. Kui kuulsin köögist nõude kõlinalat, kui mind kutsuti lõunalauda, kui vanaema või tädi Alma minuga oma asju ajades rääkisid, vahel aga, kui nägin vaid valguseriba ukse all, mille taga keegi luges, klaverit mängis, kirjutas või joonistas, kinnitas see mulle, et mind kuuldakse, kui ma hüüan. Aga kõige rohkem meeldis mulle, kui keegi tuli ja istus mu voodiservale. Kui kellegi pehme käsi mind puudutas ja kellegi õrn hääл minuga leebelt rääkis, teadsin, et olen kellegi armastatud laps.

Ema ja isa olid mõistatuslik paar. Nad ilmusid alati äkki ja lahkusid niisama äkki. Ema oli tuntud näitleja, kelle leivanumbriks olid noored lihtsameelsed neiuksed, isa oli samuti näitleja ja hiljem lavastaja. Ka ema ja isa elasid kunsti nimel selle fraasi veidi julmemas mõttes, keeldudes perekonna jaoks kompromisse tegemast, vanaema ja tädi Alma aga läksid minu heaks kompromissile ja ma olen neile selle eest tõesti tänulik.

Vanaema ütles mulle, et mu vanemad teenivad oma igapäevast leiba. Kuna meil oli ikka leivatükk laual, seostasin need kaks asja omavahel ja olin tänulik. Ma teadsin, et nad kuuluvad perekonda, ehkki käivad riides nagu nood inimesed seal kaldapromenaadil ning tulevad ja lähevad hooajati koos nendega. Meil käisid nad väljaspool teatrihooaega ja nende viibimine majas meenutas läbi maja kihutavat suvist tormihoogu.

Kui ema ja isa saabuma pidid, teadsin kohe, et suvi pole enam kaugel. Vanaema ja tädi Alma võtsid topeltaknad eest, löid aknad pärani ning asusid pühkima ja tolmutama. Uksed paukusid, kardinad lehvisid, põrandal vedelesid kahe klaasi vahele vangi jäänud surnud kärbsed ja taas võis tunda mere lõhna, millesse segunes härra Petersoni värskelt tõrvatud paatide lõhn, mis lebasid kuivades, põhjad ülespidi, valmis uueks rendihooajaks. Ka härra Peterson ise oli kohal, lükates, kummisaapad jalas, majade vahel käru, koristades mahakukkunud puuoksi, parandades meie tara ning pannes



Liki ja Enn sõpradega oma pulmapäeval 1934. aastal.

järgmise kevadise suurvee tarvis plankusid tallele. Ka tema kuulus perekonda, ehkki ta polnud meile isegi sugulane. Ta oli ka ainuke tõeline mees, keda tundsim. Teised olid kõik näitlejad.

Emal ja isal ei olnud autot, aga kellelgi alati oli. Kohe kui kuulsime auto-signaali, kargas tädi Alma ärevalt püsti ja asus oma salli ja põlle siluma. Ka vanaema asus kärmelt tegevusse, korjates peotäite kaupa tooliselgadelt riideid kokku, toppides kõik sahtlitesse, sohva- ja voodipatjade alla ning liikudes samal ajal ise ukse poole. Kui midagi ikka veel põrandal vedeles, lükati see kähku voodi või sohva alla. Ajaks, mil verandal esimesed kõrged kotsad klõbisesid, oli Tõnu juba lähimast aknast välja hüpanud. Ma ei näinud oma kassi enne, kui värav pärast viimast hüvastijätulehitust kinni löödi.

Emal lõi mu alati tummaks. Kui ta mind suudlema kummardus, tardusin häbelikkusest. Emal sulgedest boa kõditas mu nina. Kui küünitasin ta põske suudlema, hoidusin hoolega ta soengut sassi ajamast või kübarat paigast nihutamast. Aga kõige rohkem pelgasin ma tema teravate irevil hammastega hõberebaseid. Kui ma üht neist esimest korda nägin, sattusin paanikasse ja hakkasin karjuma. Küllap mu kisa hirmutas ka ema, sest ta ei tulnud mulle enam kunagi nii lähedale. See vahejuhtum muutis halvaks suhted minu ja mu ema karusnahkade vahel. Sulgedest boad olid sõbralikumad, sest neil polnud hambaid.

Ka isa suudles mind põsele. Ta ütles alati: „Oled sina alles kasvanud.” Mõnikord võttis ta mu sülle, keerutas mind, ja pani mu siis jälle maha. Ma ei osanud ka talle eriti midagi öelda. Siis suundus ta edasi, et suudelda tädi Alma kätt ja kinkida talle pudel. Ka tema sõbrad kummardasid ja suudlesid nalja pärast tädi Alma kätt. Mõned said vastuseks mängleva laksu. Kõik naersid ja lasksid end lõdvaks, nagu täiskasvanud alati teevad, kui ei pea enam viisakad olema.

Isa kohalolek erutas ja hirmutas mind, sest isa polnud kunagi üks ja



Elin emaga Haapsalus 1943. aasta talvel. Emal on kaela ümber kohutavad irevil hammastega hõberebased.

seesama isik. Vahel olid tal tumedad juuksed, vahel hoopis blondid. Ükskord oli tal peas hall parukas ja ta ütles, et on Beethoven. Teinekord olid tal vuntsid, mis ta endal mõnuga eest rebis, nii et ehmusin. Arvasin, et ta tegi enesele viga. Teinekord saabus ta, prillid ees, ent kui ma neid puudutasin, sain aru, et prillidel pole klaase. Kõik puhkesid naerma. Tundsind end rumalana. Hiljem rääkis vanaema mulle, et isa prillid on rekvisiit, ema prillid aga tõelised. Ema hoidis prille taskus ja võttis need kasutusele vaid siis, kui tal oli vaja midagi olulist täpsemalt näha. Ta torkas prillid ninale, vaatas kärmelt ringi ja pani need siis jälle ära. Ma arvan, et sellepärast ei näinudki ta mind ühtepuhku, ehkki olin otse ta nina ees, ja möödus, nagu mind polekski seal.

Vanaema kinnitas, et vanemad armastavad mind – neil on vaid väga palju tegemist. Ta kirjeldas, kuidas isa oli minu sündides nii erutatud, et pidi kliinikusse rutates peaaegu trammi alla jääma. Aga siis ta ilmselt kaotas minu vastu huvi. Kahtlustasin, et see oli mu kõõrdsilmsuse pärast. Olin kaheaastane, kui kord isaga aias olles naabri koer mulle tagant selga hüppas. Pöördusin nii kähku ümber, et pingutasin liialt silmalihaseid, ja need ei muutunudki enam tavaliseks. Kõik, mida ma sellest õnnetusest mäletan, on hulk karjumist, suuremalt jaolt minu enda kisa ning ema ja isa vastastikused süüdistused. Ka seda, kuidas vanaema pani mu voodisse ja seadis mu silmadele kompressi.

Unustasin juhtunu ning alles mõnda aega hiljem meenus see mulle, kui läksime kord isaga ajalehte ostma. Kohtasime teel üht daami, kes tundis isas ära tuntud näitleja. Daam kummardus minu kohale ja ütles: „Nii et see siis on teie tütar.” Siis taandus ta ehmunult, hüüatades saksa keeles: „*Aber sie schielt!*” Ja mina sain sellest väga hästi aru. „Ta kõõritab.” Kõõrdsilmad panid inimesed minuga teistmoodi kõnelema.

Soov vanematele meeldida tegi mind ülearu murelikuks ja kohmetuks. Kui nad mind kõnetasid, sattusin nii suurde segadusse, et tegin asju, mis neid vihastasid. Vahel peatas ema mu poolel sammul ja vuristas mulle ette rea arve, et ma need otsekohe kokku liidaksin. Ise nipsutas sõrmi, ikka plöks ja plöks. Mina ehmusin nõnda, et mul polnud meeles, mida ta ütles. Ükskord meile tulles sirutas ta minu poole lõhnaõlipudeli, et ma seda nuusutaksin. Mina aga arvasin, et ta pakub seda mulle juua. Teinekord näitas ta mulle valge-pruunilaigulist kleiti. „Mida sa sellest arvad?” küsis ta. Ma vastasin,

et ta näeb välja nagu vanaema Tomsoni lehm Betti.* Ema andis mulle seepeale vastu kõrvu. Aga öeldu oli tõsi. Betti oli ilus lehm, samasuguste pruunide ja valgete laikudega. Siis kord küsis üks daamidest minult, kas mulle meeldib talus külas käia. Ma vastasin, et meeldib, sest mulle meeldib prussakaid taga ajada. Ema läks näost tulipunaseks ja mina põgenesin kööki, kust ma leidsin tädi Alma klaase pesemas ja köögivilja hakkimas.

Kui meile külalised tulid, valmistas tädi Alma toitu Taani kokaraamatu järgi. Raamatu leheküljed ja pildid olid rasvapekilised ja lõhnasid mõnusa. Mulle anti tavaliselt kõike maitsta, kuid päriselt süüa sain siis, kui külalised olid söönud.**

Kööki oli ohtlik koht, kui seal pidulikku lõunaeinet valmistati. Kõikjal leidis teravaid nuge, podisevaid ja ülekeevaid potte, veiniklaase ja kergesti purunevaid nõusid. Niipea kui tädi Alma mind seal nägi, andis ta mulle käsu minna ja tilli korjata. Ta ütles alati seda, kui ma talle jalgu jäin. See tähendas „minna ja otsida üles vanaema”.

Vanaema polnud raske leida. Kuulsin teda verandal lilli vaasi seades omaette porisemas. Lillevarsi lõikudes olid tal huuled kirtsus ja näoilme range. Ainult mina teadsin, et vanaemale ei meeldi lõikelilled. „Jäta need rahule,” ütles ta mulle, kui jalutamas käisime. „Ka metsalilledel on oma elu. Meil pole õigust neilt seda elu võtta.” Vanaema pahameel, ehkki leebe, kahandas mu enda süütunnet vanemate ja nende sõprade pärast.

Ainus osa neist külaskäikudest, mida ma nautisin, oli pärastlõunane muusika. Kuigi mind koos teistega lauda ei kutsutud ja ma köögis oma taldriku taga norutasin, kuulatasin hoolega, millal sinises toas toolid laua tagant eemale lükatakse. Kui hakkas kostma valjemat häälekõma, tormasin otsekohe elutuppa ning pugesis ühte suurtest tugitoolidest akna all.



Elin emaga koduaias Haapsalus 1944. aasta suvel.

* Isa vanemad olid Jaan ja Pauline Tomson.

** Euroopas polnud lastel sellal tavaks süüa vanematega ühes lauas. Nad söid kas köögis või eraldi „kassilauas”, mille kohta enamasti öeldi *Katzentisch*.

Külalised kogunesid klaveri ümber. Nende seas oli elukutselisi lauljaid ja pianiste ning nad kõik laulsid ja mängisid, kuid minu meelest oli tädi Alma ikkagi parim. Panin silmad kinni ja lasksin end lõdvaks. Ei mingeid plekiseid plaadimängijaid meie majas!

Kui kardinad muusikast täitudes lainetama hakkasid, puhkesin nutma. Ma ei tea, miks. Nad tantsisid nagu uisutajad lahel. See oli nii kaunis! Ka vanaema nuttis, kui luges luuletusi või vaatas päikeseloojakut. Aga kui ema nägi, et ma tasakesi nutan, viis ta mu toast välja ja ütles vanaemale, et tunneb muret mu vaimse tervise pärast.

Mind viidi arsti juurde. Ema ütles tohtrile, et ma olla muusikat kuuldes teinud imelikke hääli, kui olin alles kuuekuune. Arst vaatas mu läbi, aga ei leidnud midagi viltu olevat. „Tal on lihtsalt elav kujutlusvõime,“ ütles ta mu vanematele.

Ühel teisel korral tõi keegi näitlejannadest meile tohutu kimbu pojenge. Armusin neisse otsekohe. Ainult meie vanaemaga teadsime, et ka lilled võivad õnnetud olla – lubasin pojengidele, et ei lase neil üksinduses surra. Istusin iga päev nende juures, kuni õielehed pudenenema hakkasid. Kui surmast enam pääsu polnud, sattusin hüsteeriasse. Pärast lillede surma viidi mind vägisi toast välja ja pandi voodisse. Vanaema andis mulle palderjanteed. Ema aga aina jahvatas minu närvidest, siis aga laksas äkki peoga otsaette, sest talle tuli suurepärase mõte. Tema arvates polnud nad tähele pannud minu muusikaannet.

Mind viidi nende teatrisse Tallinnas. Inimesed sagisid mu ümber. Keegi klõmmis klaverit ja mind paluti neid noote korrata. Aga kõik olid pettunud, kui selgus, et mul pole muusikalist kuulmist. Ma ei suutnud korrata ainsatki nooti. Polnud mingit lootust, et minust saab uus Shirley Temple või et emal õnnestub isa veenda, et tal oli õigus mind alles jättes. (*Laulda ei oska ma tänase päevani, kuid kuulen väga hästi, kui keegi viisi ei pea.*)

Hoolimata vanemate pettumusest, veetsin selle öö nende kodus. Seda polnud juhtunud kunagi varem ega juhtunud ka kunagi hiljem. Ema magas voodis, mina kušetil, isa aga seadis end kušeti ette põrandale, juhuks kui peaksin öösel voodist välja kukkuma. Järgmisel päeval viis ema mu tagasi Haapsallu. Mu ainus võimalus vanematele muljet avaldada oli lõppenud häbiväärselt.

Mämmä kuivatas mu pisarad. Ta pani minu ette suure kausitäie kaera-putru ja ütles, et talle ei loe, kas ma oskan laulda või tantsida, kuni ma

kirjutan luuletusi ja joonistan. Otsisime üles luuletuse, mille olin kirjutanud enne Tallinnasse sõitmist, ja laotasime selle lauale, et saaksime seda kriitilisel pilgul uurida, arutledes iga sõna, aga eriti õigekirja ja käekirja üle. Arutlesime proportsioonide ja tähenduse üle. Luuletus oli tuhandesilmsest kärbsest ja sellest, kuidas kärbes suudab ühekorraga näha kõike ja kõikjale. Sinna juurde kuuluval joonistusel oli suur kärbes, kelle silmad meenutasid väikesi aknaid. Igas aknas peegeldus vastu kõik, mis toas leidis, isegi kärbsepiits. Vanaema kiitis nii luuletust kui joonistust, kuigi paber oli tati-, piima- ja kaerapudruplekke täis. Kui laua tagant tõusime, vaatasin üle öla tagasi ja nägin laual Tondut mahaloksunud piima lakkumas. Nõnda et temalegi meeldis mu luuletus.

Mind ei viidud enam kunagi Tallinna ja mina tundsin seeüle rõõmu. Ma ei julgenud kellelegi öelda, kuidas ma kartsin vanemate ja nende sõprade saabumist, aga ma rääkisin sellest oma „pisikestele inimestele”, kes mul elasid meie mädarõigaste vahel. Neile valasin välja kogu oma pahameele.

„Jätke järele!” karjusin neile, käed puusas. „Ärge puutuge seda!” hüüdsin, marssides ümber mädarõigaste, et näidata neile, et mul on tõsi taga. „Ja ärge jätke oma mänguvasju vedelema!” karjusin veel ja pörutasin jalaga. Ma ei andnud oma „pisikestele inimestele” hetkekski rahu, alates ema-isa saabumise esimesest teretusest kuni viimse väravapaugatuseni, mispeale ka kass Tonduga majalt lagedale ilmus. Nüüd olime jälle meie ise – mõneks ajaks.



Elin Haapsalus kass Tonduga 1944. aastal.

Ema nimetas kunsti meie perekonnaveaks.

Maja kuulus tädi Almale. Ta oli selle ehitanud oma klaveri ja Äрни ebapraktilise perekonna jaoks, et neil oleks vanas põlves katus pea kohal. Mitte kellelgi peale tädi Alma polnud aega selliste maiste tegevuste jaoks nagu söögivalmistamine ja majapidamistööd. Isegi minu eest hoolitsemine sulandus vanaema igapäevastesse askeldustesse, nii et ma isegi ei märganud, et olen midagi neist erinevat, kuni saabusid ema ja isa ning nende teistmoodi eelistused meie omadega kokku pörkasid. Kui minu elu sisu oli perekond ja sugulased, siis ema puhul oli selleks sõprus. Ta uskus, et sõprus on ainus suhe, mida võib usaldada, ilma et su süda murduks. Sinises toas oli fotoalbum ema ja isa osatäitmistest mitmesugustes lavastustes ning mulle jäi eriti silma üks foto näidendist „Lumekuninganna”. Ema ei mänginud seal kuningannat, vaid väikest tüdrukut, kes kuningannaga kohtub. Kuid minu meelest oli ikkagi tema see kuninganna, eriti kui ta parajasti minu peale pahane oli.